

01

Εύρημα από οικία στην Cosa, λατινική αποικία στα τυρρηνικά παράλια. Αποτελείται από 2.004 αργυρά δηνάρια, τα τελευταία από τα οποία χρονολογούνται στα 74–72 π.Χ. Συνδέεται άμεσα, δηλαδή, με τη δήωση και την καταστροφή της πόλης από Τυρρηνούς πειρατές το 70 π.Χ.

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ

Οι αιτίες για αποθησαυρισμό δεν εξαντλούνται στις πολεμικές συγκρούσεις. Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια ενδέχεται να πυροδοτούνται και από λόγους ακραιφνώς οικονομικούς. Άλλωστε, πόλεμος και χρήμα είναι έννοιες αλληλένδετες. Οι βαρβαρικές εισβολές στα τέλη του 3ου αιώνα που συντάραξαν την αυτοκρατορία συνοδεύτηκαν από μια μαζική υποτίμηση. Η μελέτη της σύνθεσης των «θησαυρών» αποκαλύπτει τις διακυμάνσεις στην αξία του χρήματος και, κατ' επέκταση, στην ευρύτερη οικονομική και χρηματιστηριακή αυτοκρατορική πολιτική.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΟΙ ΑΠΟΚΡΥΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και οι πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν από αυτά έχουν αποτελέσει το αντικείμενο πολλών συζητήσεων, ανάλογα με τον τρόπο προσέγγισης του φαινομένου του αποθησαυρισμού.

Η παραδοσιακή και πιο διαδεδομένη άποψη συνδέεται με την κατάχωση πολυτίμων αντικειμένων και κυρίως νομισμάτων σε περιόδους κινδύνου και αβεβαιότητας, που μπορεί να οφείλονται σε κάθε είδους πολεμικές συγκρούσεις ή στο φόβο για επερχόμενο κίνδυνο. Ωστόσο, τελευταία έχει γίνει κατανοητό ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και ακραιφνώς οικονομικοί παράγοντες, όπως π.χ. το ποσοστό εκχρηματισμού των αγορών σε μια δεδομένη στιγμή και το μέγεθος της ρευστότητας ανά την επικράτεια. Αβεβαιότητα άλλωστε μπορεί να προκαλέσει και μια σοβαρή οικονομική κρίση και τα επακόλουθά της, όπως λόγου χάρι η υποτίμηση του νομίσματος, φαινόμενα τα οποία χαρακτηρίζουν εν πολλοίς την ιστορία της αυτοκρατορικής τουλάχιστον Ρώμης. Δεδομένου, ωστόσο, ότι πόλεμος και χρήμα είναι έννοιες αλληλένδετες, είναι φανερό ότι δεν μπορούν να διακριθούν με σαφήνεια τα όρια των αιτίων του αποθησαυρισμού και συνεπώς η συζήτηση αυτή είναι αδύνατον να καταλήξει στη μία ή στην άλλη κατεύθυνση.

Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από τις πρώτες ήδη αποκρύψεις των χρόνων της Δημοκρατίας στην Ιταλία, οι οποίες συνδέονται με τα γεγονότα του γνωστού ως Συμμαχικού Πολέμου, άποψη που είχε υποστηρίξει ο M. Crawford. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική στατιστική μελέτη του περιεχομένου τους απέδειξε ότι την εποχή εκείνη παρήχθησαν περισσότερα νομίσματα από όσα στις προηγούμενες και στις επόμενες περιόδους και συνεπώς υπήρχε μεγαλύτερο απόθεμα για να αποθησαυριστεί. Σε κάθε περίπτωση, τα ευρήματα από την Ιταλία δείχνουν μεγαλύτερα ποσοστά συγκέντρωσης σε περιόδους ανασφάλειας, για παράδειγμα, κατά τον Συμμαχικό Πόλεμο (91–88 π.Χ.), όπως προαναφέρθηκε, την εξέγερση του Σπάρτακου (73–71 π.Χ.) και τους Εμφυλίους Πολέμους του 40 π.Χ. Αντίθετα, στην Ιταλία παρατηρείται μείωση του αποθησαυρισμού αργυρών νομισμάτων στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. (26–2 π.Χ.), όταν δηλαδή ο Οκταβιανός επιβάλλει πλέον την κυριαρχία του.

Οι βλέψεις της Ρώμης προς την ανατολή, και ιδιαίτερα στο χώρο της Βαλκανικής, που συνοδεύτηκαν από σφοδρές συγκρούσεις, μαρτυρούνται επίσης από σειρά νομισματικών ευρημάτων.

Οι περιοχές της Θράκης (στα όρια της σύγχρονης Βουλγαρίας) και της Δακίας (στη σημερινή Ρουμανία) κατακλύζονται από δηνάρια της Ρώμης, τα οποία εισρέουν σε μεγάλες ποσότητες για τις ανάγκες των στρατευμάτων της, αλλά και των συμμάχων της τοπικών ηγεμόνων και πολέμαρχων. Η έλλειψη ισχυρής νομισματικής παράδοσης σε αυτές τις περιοχές, παράλληλα με τη διαδεδομένη συνήθεια της αποτίμησης της ισχύος των βασιλέων σε πραγματικό πλούτο, κυρίως σε αντικείμενα από πολύτιμο μέταλλο, συνέβαλαν στη συγκέντρωση και στον εντατικό αποθησαυρισμό του ρωμαϊκού νομίσματος.

Στον ελλαδικό χώρο αντίθετα, οι μακροχρόνιες συγκρούσεις με τους Μακεδόνες βασιλείς, που κατέληξαν στη συντριπτική ήττα τους, δεν διαφαίνονται τόσο από τα νομισματικά ευρήματα, τα οποία είναι ελάχιστα, όσο από τις περιγραφές των εντυπωσιακών θριάμβων που τέλεσαν οι Ρωμαίοι στρατηγοί κατά την επιστροφή τους. Σε αυτές αποδίδεται με ακρίβεια το μέγεθος της διαρπαγής του πλούτου των Μακεδόνων και η μεταφορά στη Ρώμη τεράστιων ποσοτήτων νομισμάτων, γεγονός που ερμηνεύει πιθανότατα και τη σπανιότητα των ευρημάτων και το ασήμαντο ποσοστό που έγινε δυνατό να διασωθεί ως τις μέρες μας.

Λίγα χρόνια αργότερα, οι ίδιες περιοχές, όπως και ο ελλαδικός κορμός εν γένει, αποτέλεσαν το πεδίο σύγκρουσης φιλοδοξών Ρωμαίων στρατηγών για την τελική επικράτηση.

Η παρουσία πολυάριθμων στρατευμάτων στις ελλαδικές περιοχές, είτε του Καίσαρα και του Πομπηίου αρχικά, είτε του Οκταβιανού και του Μάρκου Αντώνιου στη συνέχεια, αφήνει επίσης το στίγμα της στη νομισματική κυκλοφορία, καθώς σε πολλές αποκρύψεις εμφανίζονται πλέον σταθερά, αν δεν υπερτερούν, τα ρωμαϊκά δηνάρια.

Τα σύνολα αυτά έχουν ερμηνευθεί άλλοτε ως αποταμιεύσεις λεγεωναρίων, όπως στην περίπτωση του ευρήματος από το Άκτιο, άλλοτε ως κεφάλαιο εμπορών, Ιταλιωτών ή Ελλήνων, που ακολουθούσαν ή συναλλάσσονταν με τα στρατεύματα. Συνεπώς, δεν απηχούσαν μια ευρύτερη καθημερινή νομισματική κυκλοφορία στις ελλαδικές περιοχές. Είναι πολύ πιθανό άλλωστε τα ρωμαϊκά νομίσματα, τα οποία προφανώς εισέρρεαν σε αυτές, να επιστρέφονταν στη ρωμαϊκή αρχή ως είχαν για την αποπληρωμή φόρων, αποζημιώσεων ή άλλων οφειλών προς τη Ρώμη.

Το γεγονός ότι τόσο στις περιοχές της νοτιότερης Βαλκανικής όσο και στον ελλαδικό χώρο τα νομίσματα που συχνά συνδέονται με πολεμικές

02
Νομίσματα της εποχής της Τετραρχίας. Αργυρά (argentei) και αντωνινιανοί. Nomos AG (25.3.2018), Lot 436.

03
Δηνάριο νομισματοκοπείου μετακινούμενου με το στράτευμα του Βρούτου και του Κάσσιου (42 π.Χ.). Classical Numismatic Group, Auction 108 (16.5.2018).

04
Δηνάριο νομισματοκοπείου Καμπανίας της εποχής των Συμμαχικών Πολέμων (90–88 π.Χ.). Classical Numismatic Group, Auction 108 (16.5.2018).

02

03

04

05

06

07

05

Θησαυρός Θήβας,
1997. Νομισματικό
Μουσείο, Αθήνα.
Φωτ.: Β. Βουτσάς.

06

Αντωνινιανός
του Κλαύδιου Β'
του Γοτθικού
(268–270 μ.Χ.).
Classical Numismatic
Group, Electronic
Auction 411.

07

Θησαυρός Ηπείρου,
1934. Νομισματικό
Μουσείο, Αθήνα.
Φωτ.: Β. Βουτσάς.

επιχειρήσεις καλύπτουν συνήθως ένα εξαιρετικά ευρύ χρονικό φάσμα έκδοσης δίνει πολύτιμες πληροφορίες ως προς τον τρόπο χρηματοδότησης των ρωμαϊκών στρατευμάτων, για τα οποία η Ρώμη δεν προέβaine σε κοπή νέων νομισμάτων, αλλά χρησιμοποιούσε εκείνα που βρίσκονταν στο θησαυροφυλάκιο της. Από την άλλη, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η αναγνωρισιμότητα και η ισχύς του ρωμαϊκού δηναρίου το έκανε αποδεκτό στις αγορές ανεξαρτήτως του χρόνου έκδοσής του.

Η οριστική επικράτηση του Οκταβιανού επέφερε την παγίωση της αυτοκρατορίας. Στο εξής, οι πληθυσμοί της Μεσογείου ενσωματώνονται και εντάσσονται ουσιαστικά στο ρωμαϊκό σύστημα και απολαμβάνουν μετά από πολλά χρόνια μια μακρά περίοδο ειρήνευσης «κάτω από ένα πολίτευμα που εγγυόταν μόνιμη σταθερότητα και οικονομική άνθηση», όπως αναφέρει ο Ιωάννης Τουράτσογλου.

Ως εκ τούτου, οι αποκρύψεις των αυτοκρατορικών χρόνων δεν συνδέονται τόσο με το φόβο της ξαφνικής απειλής, όσο με τον αέναο φόβο του μέλλοντος. Πρόκειται περισσότερο για τον αποθησαυρισμό του πλούτου μιας οικογένειας ή των αποταμιεύσεων μιας ζωής, ή ακόμα και των εισπράξεων της ημέρας, που καταχώνονται ή αποκρύπτονται για ασφάλεια. Μια αναπάντεχη φυσική καταστροφή ή ο αιφνίδιος θάνατος του ιδιοκτήτη τους, ωστόσο, αποτελούν τις πιο συχνές αιτίες για τις οποίες αυτά τα αντικείμενα και τα χρήματα δεν ανακτήθηκαν.

Οι «θησαυροί» αυτής της εποχής, ανάλογα με το είδος τους, μπορεί να αποτελούνται είτε από μεγάλης αξίας νομίσματα —μια μορφή απτού πλούτου— είτε από χάλκινα καθημερινής χρήσης κέρματα που άλλαζαν χέρια στην αγορά. Στην πρώτη περίπτωση καλύπτουν συνήθως ένα ευρύ χρονικό φάσμα, καθώς συγκεντρώνονταν για περισσότερες από μία γενιές και συνεπώς δεν δίνουν ιδιαίτερες ιστορικές πληροφορίες. Στη δεύτερη, ωστόσο, αποτελούν σημαντικό ιστορικό εργαλείο για την ανασύσταση της νομισματικής κυκλοφορίας σε μια δεδομένη στιγμή σε μια συγκεκριμένη περιοχή.

Η εικόνα αυτή αντιστρέφεται, ωστόσο, από τα τέλη του 3ου αιώνα, οπότε —έως το 300— επικρατεί μια γενικότερη αβεβαιότητα που συνδέεται με τη δομή της ίδιας της αυτοκρατορίας. Η, αν και μερική και βραχύβια, διάσπασή της [Γαλλία και Βρετανία υπό τον Πόστουμο (259–268), βασιλείο της Παλμύρας υπό τη Ζηνοβία (267–272)] διατάραξε την αίσθηση της ανυπέρβλητης ισχύος, ενώ η γενικευμένη εισβολή βαρβαρικών

φύλων συνταράσσει την αυτοκρατορία, καθώς οι περισσότερες περιοχές, και όχι μόνο οι παραμεθόριες, πλήττονται από τις επιδρομές αυτές. Παράλληλα, το οικονομικό σύστημα, που παρέπαιε για καιρό, καταρρέει, με αποτέλεσμα μια μαζική υποτίμηση που κορυφώνεται την περίοδο 260–268.

Τα πλούσια νομισματικά ευρήματα από τις περιοχές της Θράκης και της Δακίας είναι ενδεικτικά αυτής της κατάστασης και αντικατοπτρίζουν το γενικότερο σχήμα των αποκρύψεων στα όρια της αυτοκρατορίας. Οι αποκρύψεις εμφανίζονται εντελώς σποραδικά μέχρι τον πρώιμο 2ο αιώνα ενώ αυξάνονται σταδιακά μέχρι τη μεγάλη έξαρση που παρατηρείται την περίοδο 238–260, ύστερα από την οποία αρχίζουν και πάλι να μειώνονται. Ανάλογη εικόνα παρέχουν τα ευρήματα από τη Μακεδονία, τα οποία χρονολογούνται από τον Γορδιανό Γ' και τον Φίλιππο Α', ενώ οι επιδρομές των Ερουλών το 267 επί Γαλλινού άφησαν εκτεταμένες καταστροφές στο πέρασμά τους και συνδέονται με μια σειρά «θησαυρών» από διαφορετικές περιοχές, όπως η Αθήνα/Ελευσίς, τα Μέγαρη, η Κόρινθος, το Πάριον, η Σπάρτη, η Νικόπολις, η Μυτιλήνη, η Ιασός και οι ακτές της Μαύρης Θάλασσας.

Είναι φανερό ότι σε περιόδους αναταραχής και ανασφάλειας η ανάγκη για τη διαφύλαξη του πλούτου αυξάνεται, το ίδιο και οι πιθανότητες να μην ανακτηθεί από τον ιδιοκτήτη του. Παράλληλα, αυτή καθαυτή η παρουσία των ρωμαϊκών στρατευμάτων σε μια περιοχή υπήρξε συνήθως καταλυτική για την οικονομία της και τη νομισματική κυκλοφορία που διαμορφωνόταν. Έμποροι και μεταπράτες αξιοποιούσαν τις ευκαιρίες που τους προσέφεραν οι ανάγκες επιμελητείας ή, εκμεταλλευόμενοι την ασφάλεια που τους παρέχει ο στρατός, διακινούσαν πολύτιμα τοπικά προϊόντα, όπως κεχριμπάρι, μέταλλα, ακόμη και σκλάβους. Με τον τρόπο αυτό, τα ρωμαϊκά οχυρά, γύρω από τα οποία δημιουργούνταν συχνά περισσότερο ή λιγότερο μόνιμες εγκαταστάσεις, σε πολλές περιπτώσεις αναδείχθηκαν σε σημαντικούς πυρήνες για την τοπική οικονομία. Παραδείγματα όπως της Νοναε, μιας ρωμαϊκής στρατιωτικής βάσης στο ρου του Κάτω Δούναβη (σημερινό Svishtov στη Βουλγαρία) με μακρά διάρκεια χρήσης, αντικατοπτρίζουν τη σημασία τέτοιου είδους εγκαταστάσεων για τον ευρύτερο χώρο, ενώ ανάλογες πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τις παραμεθόριες περιοχές και αναφέρονται ως επί το πλείστον στον ύστερο 3ο και στον 4ο αιώνα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από την

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

	Λίβιος (δηνάρια)
Ακατέργαστος άργυρος (λίβρες)	18.270 (1.534.680)
Αθηναϊκά τετράδραχμα	84.000 (336.000)
Ακατέργαστος χρυσός (λίβρες)	3.714 (3.714.000)
Φίλιπποι	14.514 (362.850)
Χρυσά στεφάνια	114 (114.000)
ΣΥΝΟΛΟ	(6.061.530)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Περίοδος	Αριθμός θησαυρών
Έως το 41 μ.Χ.	18
41–54	26
54–69	11
69–96	60
96–117	21
117–138	43
138–161	66
161–180	97
180–192	35
192–222	49
222–238	31
238–260	36
260–296	530 [4]
296–317	99
317–348	195
348–364	119
364–411	280

Πίνακας 1

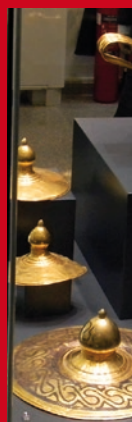
Ποσό που εισέρρευσε στα θησαυροφυλάκια της Ρώμης από τον πόλεμο κατά του Περσέα, σύμφωνα με τον υπολογισμό του Τίτου Λίβιου.

Πίνακας 2

Η εξέλιξη του αποθησαυρισμού στη Βρετανία, σύμφωνα με τους Reese και Kropff. Αντικατοπτρίζεται η απαξίωση των νομισμάτων λόγω της εκτεταμένης υποτίμησης, με αποτέλεσμα την αδιαφορία για την επανάκτησή τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΥΡΗΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΣ ΑΠΟΚΡΥΨΗΣ	ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ	ΤΟΥ AESILLAS	ΡΩΜΑΪΚΑ
Μακεδονία '80 CH VII,102	μέσα 2ου αι.	70+	1	1 semis
Γραμμένη CHVIII,386	187–168 π.Χ.	21		1 as
Βέροια CH VII, 97	2ος αι.	21		1 semis
Θεσσαλονίκη '76 CH V,55	75(?)		40	500
Μακεδονία'80 CH VI, 139	54		10	91
Πλατανιάς 1959 IGCH 663/ RRCH 358	Μετά το 51	38	2	3
Θεσ/νίκη, Αγορά Q71c 1984	50			51
Κερασιά 1959 IGCH 653/ RRCH 283	περ. 78/76–49		1	47
N. Καρβάλη 1963 IGCH 660/ RRCH 336	78–49		14	100
Πέτρες Φλώρινας Onolos 4	42			125
Μακεδονία CH III, 127&131	35			66
Ξεριάς Καβάλας 1996 RRCH 509	27–2			170
Μακεδ./Θράκη '62 RRCH 402	44–27			79(?)
Μακρακώμη IGCH 214	3ος/2ος αι.	12		1 as
Αϊδόνα IGCH 35/ RRCH 376	49/44–45	4		4
Νεκρομαντείο CH VIII,530	50	40+		2
Πρέβεζα 1960 RRCH 473	44–27			38
Πρέβεζα 1981 CH VII, 226	32/31	2		122 (+103)
Πρέβεζα 1982 CH VIII,542	31	2		18
Θήβα 1965 IGCH 233/ RRCH 233	168	57		1
Βόνιτσα 1993 CH VIII,431	168	148		1
Αγρίνιο 1959 IGCH 271/ RRCH 158	145–135/ 150–125			39
Ναύπακτος 1967 IGCH 317	τέλη 2ου αι.	1		3
Εύβοια 1948 RRCH 467	44–27			97
Πειραιάς 1927 RRCH 242	91–79			42
Δήλος 1905 RRCH 465	44–27			649
Καλαυρία 1894 RRCH 121	208–150			8
Λεχαινά CH VIII,417	175–150	550		1

08

Ο θησαυρός του Valchitran, Pleven, με χρυσά σκεύη και αντικείμενα.

τεκμηρίωση συγκεκριμένων γεγονότων, πολεμικού χαρακτήρα συνήθως, ή άλλων βίων καταστάσεων, όπως επιβάλλει η παραδοσιακή προσέγγιση του θέματος, η μελέτη της σύνθεσης των «θησαυρών» αποκαλύπτει και άλλες ενδιαφέρουσες παραμέτρους της οικονομικής ιστορίας. Αναφέρθηκαν ήδη ο συσχετισμός του μεγέθους της νομισματικής παραγωγής σε σχέση με τον αριθμό και το μέγεθος των ευρημάτων, όπως και φαινόμενα που σχετίζονται με διακυμάνσεις στην αξία του χρήματος και κατ' επέκταση και στην ευρύτερη οικονομική και χρηματιστηριακή αυτοκρατορική πολιτική. Οι περίοδοι κρίσεων και οι υποτιμήσεις του νομίσματος αντικατοπτρίζονται με τον καλύτερο τρόπο σε «θησαυρούς», οι κάτοχοι των οποίων απέβλεπαν στο κέρδος. Η αύξηση λόγου χάρη των αποκρύψεων στη Ρουμανία συνδέεται με τη νομισματική πολιτική του Σεπτίμιου Σεβήρου το 194/5, οπότε υποτιμήθηκε το δηνάριο καθώς μειώθηκε ο περιεχόμενος σε αυτό άργυρος κατά 50%. Έτσι δικαιολογείται λοιπόν η κατάχωση παλαιότερων εκδόσεων ακόμα και πεντη-

κονταετίας, ώστε να διασωθούν τα υψηλότερης αξίας νομίσματα που θα αποσύρονταν από την κυκλοφορία προς όφελος των νέων υποτιμημένων. Η σοβαρή υποτίμηση άλλωστε του β' μισού του 3ου αιώνα, που επέφερε τη δραματική απαξίωση των νομισμάτων, δημιούργησε συνθήκες που ευνοούσαν τη χρήση τους σε μεγάλες ποσότητες συμβαδίζοντας με την αδιαφορία για την ανάκτησή τους, ενώ την ίδια περίοδο παρατηρείται και το φαινόμενο της απόκρυψης χάλκινων και αργυρών νομισμάτων μαζί, καθώς οι αξίες τους πρακτικά εξομοιώνονταν.

Ανεξάρτητα πάντως αν η κατάχωση κάποιων πολύτιμων αντικειμένων και κυρίως νομισμάτων οφείλεται σε μια σειρά βίων γεγονότων ή σε κάποια νομισματική και οικονομική συγκυρία, γεγονός είναι ότι οι θησαυροί των ρωμαϊκών χρόνων αντικατοπτρίζουν με τον καλύτερο τρόπο την ιστορική πραγματικότητα και τις διαδικυμάνσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής στα όρια μιας ενοποιημένης, αλλά όχι ομοιογενούς κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Burns T., *Barbarians Within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375–425 AD*, Bloomington and Indianapolis 1994.
- Crawford M., *Roman Republican Coin Hoards*, Royal Numismatic Society, London 1969.
- de Callatay F., «Reflexions quantitatives sur l'or et l'argent non monnayé à l'époque hellénistique (pompes, triomphes, requisitions, fortunes des temples, orfèverie et masses métalliques disponibles)», στο R. Descat κ.ά. (επιμ.), *Approches de l'économie hellénistique* (Entretiens d'Archéologie et d'Histoire, 7), Saint-Bertrand-des-Comminges 2006, σ. 37–84.
- Frank T. (επιμ.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, τόμ. I: *Rome and Italy of the Republic*, New York 1975 (β' έκδ.).
- Guest P., «The use and abuse of numismatic evidence in southeastern Europe», *Papers from the Institute of Archaeology* 4 (1993), σ. 25–36.
- Kroll J., «The Eleusis Hoard of Athenian Imperial Coins and some Deposits from the Athenian Agora», *Hesperia* 42 (1973), σ. 312–333.
- Kropff A., «Late Roman coin hoards in the West: trash or treasure?», *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 153 (2007), σ. 73–86.
- Larsen J.A.O., «Roman Greece», στο T. Frank (επιμ.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, τόμ. IV: *Africa, Syria, Greece, Asia Minor*, New York 1975 (β' έκδ.).
- Lockyear K., «Multivariate Money. A statistical analysis of Roman Republican coin hoards with special reference to material from Romania», αδημ. διδ. διατρ., Institute of Archaeology, University College London 1996.
- Lockyear K., *Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards: 157–2 BC* (BAR International Series, 1733), 2007.
- Millar F., «P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions», *Journal of Roman Studies* 59 (1969), σ. 12–29. doi:10.2307/299843
- Παναγεωργιάδου X., «Le trésor de "Délös 1905" (RRCH 465)», *Revue Numismatique* 159 (2003), σ. 291–306.
- Παναγεωργιάδου X., «Θεσσαλία και ρωμαϊκή νομισματική πολιτική», στο «Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο». Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Οβολός 7, Αθήνα 2004, σ. 51–64.
- Παναγεωργιάδου X., «Argentum signatum et coronae aureae: Τα ρωμαϊκά λάφυρα από τη Μακεδονία και τον ελληνικό κόσμο», *Νόμισμα / Κόσμημα. Χρήσεις–Διαδράσεις–Συμβολισμοί από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Kerma IV, Αθήνα 2017, σ. 223–235.
- Papageorgiadou C., «Roman trading and traders across the Ionian and Adriatic Sea. The evidence from settlement and coins», στο D. Andreozzi / L. Panariti / C. Zaccaria (επιμ.), *Acque, terre e spazi dei mercanti. Istituzioni, gerarchie, conflitti e pratiche dello scambio nel Mediterraneo dall'età antica alla modernità*, Trieste 2009, σ. 193–208.
- Paunov E., «From Koine to Romanitas: The numismatic evidence for Roman expansion and settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC – AD 98/117)», αδημ. διδ. διατρ., Cardiff University 2013.
- Paunov E., «Early Roman coins from Novae. Patterns and observations», *Novensia* 25 (2014), σ. 145–176.
- Reece R., «Interpreting Roman Hoards», *World Archaeology* 20/2 (1988), σ. 261–269.
- Stan G., «The phenomenon of Roman Republican Coinage in pre-Roman Dacia. A reexamination of the evidence», *Journal of Ancient History and Archeology* 1 (2015), διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.14795/j.v1i4.90>.
- Τουράτσουλου Ι., *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. – 268–286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των «θησαυρών»*, Αθήνα 1993.
- Τσούρτη Η. / Παναγεωργιάδου X., «Ρωμαϊκός "θησαυρός" από την Εύβοια», *MNHMH MARTIN J. PRICE* (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, 5), Αθήνα 1996, σ. 161–176.

Πίνακας 3

Ευρήματα από τον ελλαδικό χώρο.